

Batı Avrupa’da Özel Müslüman Okullarının Karşılaştıkları Sorunlar: İngiltere, Hollanda ve Fransa Örneği

Muhammed Esat ALTINTAŞ *

Özet- Batı Avrupa’da yaklaşık on milyon Müslüman yaşamaktadır. Bu sayı Müslümanların Hristiyanlardan sonra ikinci büyük dini grup olduğunu göstermektedir. Batı Avrupa’da sayıları hızla artan Müslümanlar kültürel, eğitimsel ve dini taleplerini güçlü bir şekilde dile getirmeye başlamışlardır. Batı Avrupa’da yaşayan Müslümanların ihtiyaçlarından en önemlisi, çocuklarının din eğitimi ihtiyacıdır. Çocuklarının kendi dini ve kültürel değerlerine sadık olarak yetişmelerini hedefleyen Müslüman aileler, özel Müslüman okulları kurmaya yönelmişlerdir. Özel Müslüman okulları kurulması konusunda her bir devletin tutumu sorun çözme şeklinde ya da engel çıkarma ve karşı koyma şeklinde gerçekleşmiştir. Bu çalışmanın amacı İngiltere, Hollanda, Fransa’nın özel Müslüman okullarıyla ilgili politikası ve bu okulların karşılaştıkları çeşitli sorunları ele almaktır. Literatür tarama tekniği ile konuyla ilgili mevcut çalışmalara ve araştırmalara ulaşılmıştır; bunlar, araştırma problemi çerçevesinde analiz edilip sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler- Müslümanlar, Müslüman okulları, İslam okulları, Batı Avrupa

Giriş

Modern zamanlarda Batı Avrupa’da Müslümanların artan sayısı, ikinci dünya savaşından sonra ekonomik ve siyasi sebeplerle yapılan ilticalardan dolayı yeni bir tartışma konusu gibi görülse de Müslümanlar çok uzun bir zamandan beri

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı

E-posta: maltintas@erciyes.edu.tr

Avrupa’da yaşamaktadır. İtalya, İspanya, Portekiz gibi Avrupa ülkelerinde yaşayan çok sayıda Müslümanın varlığını görebilmek için orta çağa gitmemiz yeterlidir. Aslında tarihi olarak bakıldığı zaman Avrupa’da Müslümanların varlığı 8. yüzyıla dayanmaktadır (Jozsa, 2011). Müslümanların Batı Avrupa’da varlığı asırlar öncesine dayanmasına karşın, şimdiki kadar yoğun bir Müslüman nüfusu mevcut değildi. İkinci dünya savaşını müteakiben çok sayıda Müslüman göçmen, Avrupa’ya akın akın gelmeye başlamıştır. 1970 yılına kadar göçmenlerin yoğun bir akını ile Avrupa’da Müslümanların artan varlığı, özellikle Batı Avrupa’ya hâkim olmuştur. Birçok Müslüman göçmen, Batı Avrupa ülkelerine misafir işçi statüsüyle gelmişlerdir. Daha sonra bu Müslüman göçmenlerin diğer aile üyeleri de, Avrupa ülkelerine misafir işçi olarak göç etmişlerdir (Soper ve Fetzer, 2003). Bu Müslüman göçmenler, genellikle Türkiye, Fas, Cezayir ve Tunus gibi ülkelere gelmişlerdir. Bu göçmenler siyasi, ekonomik veya tarihi nedenlerden ötürü Avrupa ülkelerine eşit oranda dağılmamıştır. Belçika, Hollanda, Fransa ve özellikle Almanya’da Türkiye’den gelen Müslüman göçmenler bulunmaktayken; Fransa’da ise göçmen yoğunluğunu Fas, Cezayir ve diğer Kuzey Afrika ülkelerinden gelen Müslüman göçmenler oluşturmaktadır. 1950’den itibaren ise İngiltere, sömürge haline getirdiği ülkelere göçmen akınına uğramıştır. Pakistan, Hindistan, Bangladeş’ten gelen çok sayıda Müslüman göçmen, İngiltere’de yaşamaya başlamıştır (Buijs ve Rath, 2002).

Avrupa genelinde yaşayan Müslümanların sayısı yaklaşık olarak 27 milyondur ve bu nüfusun 17 milyonu Batı Avrupa’da, 10 milyonu ise Balkan ülkelerinde yaşamaktadır (Fuess, 2007). Müslümanlar Batı Avrupalı nüfusun yaklaşık yüzde 6’sını teşkil etmektedir (Hackett, 2015). Bu oran, Müslümanların Batı Avrupa’da Hristiyanlardan sonra en büyük dini grup olduğunu göstermektedir (Jozsa, 2011). Aynı zamanda İslam, bugün Avrupa’da en hızlı büyüyen dinlerden biridir. Birçok Batı Avrupa ülkesinde ise yaygın olan Katolik ve Protestan kiliselerinden daha hızlı büyümektedir (Soper ve Fetzer, 2003).

Avrupa, kendini kültürel olarak Hristiyan görmektedir. Son zamanlarda ise Avrupa’nın Hristiyan ve Yahudilerin ortak mirası neticesinde şekillendiği tezi ısrarla öne sürülmektedir (Marranci, 2004). Bu tezin arka planında ise Avrupa’nın entellektüel tarihinden, Avrupa kimliğinden ve kültürel mirasından İslam’ı dışlama politikasının var olduğu iddia edilmektedir (Jozsa, 2011).

Batı Avrupa ülkeleri, geçmişte kültürel olarak kendisinden epeyce uzakta gördüğü birçok inanç grubuyla modern dönemde artık iç içe yaşamak zorunda kalmıştır. Özellikle Batı Avrupa ülkelerinde sayısı hızla artan Müslümanların

dinsel kimlikler üzerinden hak talepleri yaygınlaşmaktadır (Kuru ve Yükleyen, 2006). Müslüman göçmenler sadece işçi olarak ekonomik ve politik haklarını değil, aynı zamanda o ülkenin vatandaşları olarak kültürel, eğitimsel ve dini ihtiyaçlarının diğer dini cemaatlerde olduğu gibi karşılanmasını talep etmeye başladılar. Bunun sonucunda Batı Avrupa devletleri Müslümanların ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamayacakları veya nasıl karşılayacakları konusunda muhtelif problemlerle yüzleşmek zorunda kaldılar (Fetzer ve Christopher, 2005; Nielsen, 1992). Avrupa’da Müslümanların sayısındaki artış, politikacıları Müslümanların sorunlarını çözmeye zorlamıştır. Müslümanların sorunlarıyla ilgilenme her zaman sorun çözme şeklinde değil, bazen de engel çıkarma ve karşı koyma şeklinde gerçekleşmiştir (Merry, 2007). Batı Avrupa’da Müslüman nüfusun artışı sonucunda, Müslümanların kendilerine olan özgüvenleri artmış ve kamusal alanda dini uygulamalar ve hukuki anlamda eğitimle ilgili eşitlik talepleri de artış göstermiştir (Fuess, 2007). Bu durumu Batı Avrupa’da yaşayan Müslümanları temsil eden bir kurumun yöneticisi çarpıcı bir şekilde şöyle dile getirmektedir: “Müslümanların Batı Avrupa’daki varlığı tartışılmaz bir gerçektir. Biz buranın vatandaşıyız, eşit bir şekilde muamele görmek istiyoruz. Biz sizden özel bir muamele talep etmiyoruz; bizim istediğimiz şey, adil bir muameledir. Aynı kuralları bir başkasına olduğu gibi bize de uygulamanızı istiyoruz.” (Fetzer ve Christopher, 2005, s. 25).

Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Müslümanların ihtiyaçlarından en önemlisi, çocuklarının din eğitimi ihtiyacıdır. Avrupa’da Müslüman çocukların din eğitimi alma imkânının nasıl sağlanacağı konusu özellikle devleti ilgilendirmektedir; çünkü, ailelerin din eğitimi taleplerini karşılamak devletin görevleri arasında yer almaktadır (Niehaus, 2011). Batı Avrupa’da devlet okullarındaki eğitim sistemiyle Müslümanların talepleri, sıklıkla gerilimlerle tasvir edilmektedir. Bir yandan Müslüman birey ve cemaatlerin istekleri ile diğer yandan Avrupa’daki kamusal eğitimin amaçları arasında hala belirgin bir anlaşmazlığın var olduğu ifade edilmektedir. Bu durum, sadece katı bir laiklik anlayışına sahip Fransa’ya mahsus bir durum değildir. Hristiyanlığın devlet okullarında öğretilmesinin temel amaç edinildiği ve özel dini okulların kurulmasının serbest olduğu diğer Batı Avrupa ülkelerinde de aynı haktan Müslüman öğrencilerin yararlanmalarına izin verilmesi konusunda ciddi zorluklar çıkarılmaktadır. Avrupa’da Hristiyanlıktan sonra en fazla mensubu olan İslam’a karşı yapılan bu ayrımcılığı gerekçelendirmek için çeşitli argümanlar öne sürülmektedir: Müslümanların çok farklı cemaatlere mensup olmaları, Batı Avrupa’nın birçok ülkesinde İslam’ın kamusal alanda görünürliğünün yeni bir olgu olarak ortaya çıkması, İslam’da

kilise gibi merkezi bir kurumsal yapının olmaması, vb. (Veinguer ve diğerleri, 2009). Tüm bu nedenlerden dolayı özel Müslüman okullarının kurulması Avrupa’da yaşayan Müslümanlar için ciddi bir mesele olarak ortaya çıkmıştır.

Batı Avrupa’da özel Müslüman okullarının kurulmaya başlanması, göçler sonrası bir olgudur. Aynı zamanda bu okulların kurulması 1980’ li yıllarda İslam’ın kamusal alandaki görünürlüğüne artmasına denk gelmektedir (Niehaus, 2009, 2011). 1980’lerden beri çeşitli nedenlerden dolayı eğitimin özelleştirilmesiyle ilgili olarak yaygın bir eğilim vardı. Liberal toplumlarda bu eğilim, ebeveynlerin temel eğitimi kendi ellerine alma konusunda artan talepleriyle aynı zamana rastlamaktadır. Ailelerin temel gerekçesi, devletin sağladığı eğitim hizmetinden yeterince verim alamadıklarını düşünmeleridir (Plank ve Sykes, 1999). Batı Avrupa’da yaşayan Müslümanların özel Müslüman okul kurma taleplerinin arka planında ise birçok neden vardır: İslami bir atmosferde çocuklarına kaliteli eğitim verme isteği, toplum içerisinde İslami olmayan ve seküler etkilerden çocuklarını koruma arzusu, artan refah düzeyi, öz güven, organizasyon kabiliyetlerinin nisbi gelişmesi, çocuklarını kendi dini ve kültürel anlayışlarına göre eğitme isteği, sosyal çevredeki olumsuzluklardan çocuklarını koruma ve inançlarına sürekli bağlı bireyler olmalarını sağlama arzusu (Hurst, 2000; McCreery ve diğerleri, 2007; Niehaus, 2009). Aynı zamanda Müslümanlar, özel okulları sadece çocuklarına verdiği dini eğitimleri için değil, kültürel varlıklarını sürdürebilme açısından da önemli bir fırsat olarak görmektedirler (Küçükcan, 1998). Bu duruma işaret eden Hurst, özellikle çoğu Müslüman göçmenin, Batı toplumunu dinsiz ve ahlaksız olarak düşünmelerinden, çocuklarının kendi dini ve kültürel değerlerine sadık olarak yetişmelerini hedeflemelerinden dolayı ailelerin özel Müslüman okulları kurmak istediklerini ifade etmiştir (Hurst, 2000). Ayrıca ailelerin özel Müslüman okullarını seçmeleri, Müslüman çocukların devlet okullarında tecrübe ettikleri çok kültürlülükle ve çok dinlilikle ilgili sorunlara, ayrımcılığa ve ırkçılığa karşı bir cevaptır (Daun ve Arjmand, 2005; Walford, 2004). Araştırmalara göre Batı Avrupa ülkelerinde Müslüman ebeveynlerin çoğunluğu, özel Müslüman okullarına söz konusu nedenlerden ötürü çocuklarını kaydettirmek istemektedirler (IHF, 2005).

Özel Müslüman okulların statüsü ve yapısı, Batı Avrupa ülkelerinin her birinde, eğitim sisteminin genel yapısına, hukuki ve politik ortama, kilise ile devlet arasındaki ilişkiye, entegrasyon politikalarına ve Müslüman azınlıkların kendi kendilerini organize edebilmelerine ve mobilizasyonuna bağlı olarak değişiklik arz etmektedir (Fetzer ve Christopher, 2005). Fetzer ve Christopher Avrupa’da

özel Müslüman okullarının kurumsallaşmasında belirleyici olan en önemli faktörün, kilise ile devlet arasındaki ilişki olduğunu öne sürmektedir. Her ülkede Müslümanlar anayasal ilkelere, yasal uygulamalara, tarihi geçmişe ve Kiliseyle devlet arasındaki uygun ilişkinin kurucu kavramlarına bağlı bulunan kilise-devlet arasındaki etkileşim ağlarını miras olarak almaktadırlar (Fetzer ve Christopher, 2005). Fakat Batı Avrupa ülkeleri, Müslümanların din eğitimi taleplerini karşılamada tek bir model takip etmemektedir. Avrupa’da İslam’ın ulusal eğitim sistemine entegrasyonun nasıl sağlanacağıyla ilgili çeşitli tecrübeler vardır. Kamu ve özel okullarda İslam’ın eğitime konu edilişi ülkeden ülkeye değişiklik arz etmektedir. Bu değişikliğin temel faktörleri arasında şunlar sayılabilir: Söz konusu ülkede din eğitimine genel yaklaşım; eğitim sisteminin genel yapısı; devlet ve kilise/dini cemaatler arasındaki ilişki; dinin anlamına ilişkin temel felsefi varsayımlar; din eğitiminin hukuki statüsü; entegrasyon politikaları; her ülkedeki siyasi ortam, vb. (Jozsa, 2011) Siebren Miedema, Wolfram Weisse, Jean-Paul Willaime. Bu tür değişkenler bağlamında Batı Avrupa ülkeleri, Müslümanların din eğitimi ihtiyaçlarına farklı şekillerde cevap vermektedirler. Örneğin Hollanda, İngiltere gibi bazı Avrupa ülkeleri çoğulcu bir eğitim yaklaşımını teşvik etmeye çalışırken, bazıları (Fransa gibi) ise asimilasyonu tercih etmektedir (Daun ve Arjmand, 2005). İngiltere, Hollanda gibi bazı ülkelerde özel Müslüman okulları resmen tanınıp finanse edildiği halde, bazı aşılması güç problemler hala devam etmektedir (Merry, 2007).

Özel Müslüman okullarının genel işleyişiyle ilgili son zamanlarda çeşitli araştırmalar yapılmasına karşın (De Jong ve Snik, 2002; Judge, 2001; Underkuffler, 2001) özellikle çok sayıda Müslümanın yaşadığı Batı Avrupa ülkelerindeki özel Müslüman okullarının karşılaştıkları sorunlarla ilgili çok az çalışma yapılmıştır. Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Müslümanlar, içinde yaşadıkları ülkenin yetkililerinden çocuklarının din eğitimi ihtiyaçlarını karşılamalarını talep etmektedirler. Batı Avrupa ülkelerinin Müslümanların bu taleplerine cevap verip vermediği ve cevap verdiğinde ise nasıl cevap verdiği konusunda ülkeler arasında çeşitli farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu farklılıklar göz önüne alınarak, çalışmamızın amacı şu şekilde ifade edilebilir: Üç Batı Avrupa ülkesinde (İngiltere, Hollanda, Fransa) yaşayan Müslümanların ihtiyaçları arasında önemli bir yere sahip olan ve din eğitimi ihtiyacını karşılayan özel Müslüman okullarıyla ilgili her bir devletin politikasını ve bu okulların karşılaştıkları sorunları ele almaktır. Literatür tarama tekniği ile konuyla ilgili mevcut çalışmalara ve araştırmalara ulaşılmıştır; bunlar, araştırma problemi çerçevesinde analiz edilip sunulmuştur.

Bu çalışmada üç Batı Avrupa ülkesinin (İngiltere, Hollanda, Fransa) seçilmesinde etkili olan temel nedenleri şu şekilde sıralayabiliriz: Birincisi bu ülkeler yapısal açıdan bazı benzerlikler taşımaktadır. Örneğin söz konusu üç ülkede yaşayan Müslümanların sayısı diğer Batı Avrupa ülkelerine kıyasla oldukça fazladır. Her üç ülkeye de ikinci dünya savaşı sonrası ekonomik açıdan büyüme için gerekli işçi gücünü temin etmek için çok sayıda Müslüman göçmen gelmiştir. Söz konusu ülkeler bu göçmenlerin belirli bir süre sonra kendi ülkelerine döneceklerini düşünürken; onlar, çalıştıkları ülkeden kalıcı vatandaşlık talebinde bulunmaya başlamışlar ve bunun doğal sonucu olarak da Müslümanlar hükümetlerden çeşitli hak taleplerinde bulunmuşlardır. Her üç ülkede de Müslümanların entegrasyonu ile ilgili meseleler, yerel politik tartışmaların temel konularından biridir. Ayrıca bu çalışmada incelenecek olan ülkeler, genel olarak din özgürlüğünü önemseyen, istikrarlı, liberal demokrasiye yöneltilen ülkelerdir. Fransa ve Hollanda anayasası, devletin dinlere karşı nötr kalmasını ve bireylerin dini ifade haklarına saygı gösterilmesini vurgulamaktadır. İngiltere’de ise dini haklarla ilgili anayasal bir koruma ön görülmemesine karşın çeşitli kanunlar aracılığıyla dini çoğulluk ve dini özgürlükler teminat altına alınmaya çalışılmıştır. Özellikle son zamanlarda kabul edilen ‘Dini Haklar Hareketi’ dini azınlıklara ek koruma sağlamaktadır. Söz konusu devletlerin her biri dini özgürlükleri garanti etmesine karşın, onların hiç biri, Hristiyanlık dışında diğer dinlere mensup olanların haklarını düzenleme konusunda hemen hemen hiçbir tecrübeye sahip değildirler. Her bir devletin Müslümanların özel okul kurma talepleriyle ilgilenme şekli, her bir devletin dinler arasında eşit muamele yapıp yapmadığı konusunda bilgi sağlayacaktır. Son olarak, bu ülkelerin birbirinden farklı olduğu noktalar, karşılaştırma açısından iyi bir model olarak durmaktadır. Bu ülkelerin yapısal benzerliklerine rağmen, bu üç ülkenin her biri din-devlet ilişkileri açısından farklılık arz etmektedir. Temel farklılıklar üç başlık altında ele alınabilir. Birincisi Fransa Katolik ağırlıklı, İngiltere ve Hollanda Protestan ağırlıklı ülkeler arasında yer almaktadır. Hollanda, İngiltere gibi ülkelerin halkları dini inanç açısından Protestan’dırlar ve bu ülkeler, Katolik olan Fransa’ya nazaran diğer inançlara ve temsilcilerine karşı daha hoşgörülüdürler. İkinci farklılık noktası ise şu şekildedir: Fransa katı kilise-devlet ayrımını benimsemiştir, İngiltere bir devlet kilisesine sahiptir ve Hollanda ise birçok dini cemaati tanıyan ülkeler arasındadır. Dikkat çekmek istediğimiz nokta, bu farklı din-devlet anlayışları, devletin Müslümanların özel okul taleplerinin karşılanması noktasında belirleyici bir role sahip olduğudur. Bu din-devlet anlayışları, kamusal alanda Müslümanların din eğitimiyle ilgili ihtiyaçlarının karşılanıp-karşılanmayacağı veya

karşılancaksa nasıl karşılanacağı konusunda Hollanda, Fransa ve İngiltere’yi farklı politikalar benimsemeye yöneltmiştir (Soper ve Fetzer, 2003).

İngiltere, Hollanda ve Fransa’da Müslüman Okulları

Bu bölümde seçilen her bir devletin özel Müslüman okullarıyla ilgili politikası ve bu okulların karşılaştıkları çeşitli sorunlar ele alınacaktır.

İngiltere

İkinci dünya savaşının hemen akabinde İngiltere ekonomisini yeniden inşa etmeye yardımcı olmak ve iş gücünü artırmak amacıyla Hindistan alt kıtasından çok sayıda Müslüman göçmen İngiltere’ye gelmiştir. Müslüman göçmenlerin çoğunluğu Pakistan, Hindistan ve Bangladeş kökenlidir. Geçici işçi olarak geldikleri düşünülürken bu işçiler, zamanla kalıcı olarak ikamet etmeye başlamışlardır. Müslümanlar, İngiltere’de Hristiyanlardan sonra gelen en büyük ikinci dini grubu oluşturmaktadır. 2001 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımında İngiltere’de 1,6 milyon Müslüman’ın yaşadığı tespit edilmiştir (Halstead, 2009). 2014 yılında ise bu sayının 2,9 milyona yükseldiği ifade edilmektedir. Bu oran, toplam nüfusun % 4,8’ine tekabül etmektedir (Hackett, 2015).

İngiltere ulusal eğitim sisteminde okullar, dini karakterli olan ve olmayan okullar şeklinde yapılandırılmıştır (Department of Children, Schools and Families, 2007). Bu konuda bölgesel sorumluluk yerel eğitim otoritelerine ve farklı dini kurumlara bırakılmıştır (Daun ve Arjmand, 2005). İngiltere her ne kadar dini toplulukları yasal olarak tanıma yoluna gitmese de, bu toplulukların özel dini okullar kurmasına imkân vermektedir. Hatta bazı şartları yerine getiren özel dini okullar devlet tarafından maddi olarak finanse edilmektedir (Fuess, 2007). İngiltere’de ailelerin çocuklarını gönderebileceği özel dini okul olarak iki seçenek vardır: Bağımsız ve devlet destekli özel dini okullar. Bağımsız dini okullar, gönüllü yardımlar aracılığıyla ayakta durmaktadır, devletten herhangi bir finansal destek almamaktadır. Devlet destekli özel dini okullar ise, büyük oranda devlet fonlarıyla desteklenmektedir (Breen, 2009; Daun ve Arjmand, 2005).

Ailelerini de İngiltere’ye getiren Müslüman göçmenler, çocuklarını çoğunlukla İngiliz eğitim sistemi içerisinde yer alan okullara göndermektedirler. İngiltere’de okullarda öğrenim gören yaklaşık 500 bin Müslüman çocuk vardır. Bu sayı, toplam eğitim alan çocuk sayısının yüzde 6’sına tekabül etmektedir

(Niehaus, 2009). 1990 yılına kadar bu çocukların çoğu, ya yerel eğitim otoritelerine bağlı devlet okullarında ya da devlet destekli İngiliz kilisesine bağlı özel dini okullarda okumaktaydılar (Eurydice, 2003a). Kilise tarafından yönetilen okullar da dâhil olmak üzere birçok devlet destekli okulda 1990 yılından sonra sekülerizm oldukça yaygınlaşmıştır. Artan sekülerizm, birçok Müslüman göçmen aileyi oldukça kaygılandırmıştır. Müslüman göçmenler çocuklarının İslami inanç ve uygulamalarından uzaklaşacakları ve dini kimliklerini kaybedecekleri endişesi duymaya başladılar (Kaymakcan, 2004; Soper ve Monsma, 2005). Müslüman aileleri endişelendiren bir diğer husus ise devlet destekli okullarda tüm öğrencilerin Hristiyanlık inancına uygun şekilde tasarlanan günlük toplu ibadete katılmak zorunda olmalarıdır. Müslüman aileler çocuklarının kendi inanç sistemlerine ters olan bu uygulamaya katılmasını istememişlerdir. Tüm bu nedenlerden ötürü Müslüman aileler, özel Müslüman okulları kurmaya başlamışlardır. Böylece Müslüman aileler, özel Müslüman okullarında, çocuklarının devlet okullarının seküler karakterinden uzaklaşacağını ve ibadetlerini kendi dini inançlarına göre yapabileceklerini düşünmüşlerdir (Catto ve Davie, 2008).

1988 Eğitim Yasası ile özel Müslüman okullarının sayısında artış gerçekleşmiştir ve şu anda İngiltere’de toplamda 143 özel Müslüman Okulu faaliyet göstermektedir. Guardian tarafından 2004 yılında yapılan bir araştırmada Müslüman ebeveynlerin neredeyse yüzde 50’si, çocuklarını özel Müslüman okullarına göndermek istediklerini ifade etmişlerdir (Halstead, 2009). Başka bir araştırmaya göre de Müslüman ebeveynlerin yarıya yakını, çocuklarını devlet okullarından ziyade özel Müslüman okullarına göndermeyi tercih etmektedirler (IHF, 2005).

İngiltere kanunlarına göre herhangi bir dini gruba ait özel okulları, devlete bağlı yerel eğitim otoritelerinin desteklemesi mümkündür. Herhangi bir din mensubuna ait okulların devlet yardımını hak edebilmesi için yeterli nitelikte öğretmen kadrosu, fiziki imkânları ve öğretim programı olması gerekir (Bahçekapılı, 2011; Fuess, 2007). Fakat yerel ve merkezi yönetimler, özellikle Müslümanlara ait özel okulların devlet desteği almalarına izin verme konusunda gönülsüz davranmaktadır. Özel Müslüman okullarının devlet desteği alma süreci çok uzun bir zamanı almaktadır ve onlar, çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır; hatta çoğu zaman başvurular olumsuz sonuçlanmaktadır (Daun ve Arjmand, 2005; Niehaus, 2009). İngilizler buna sebep olarak, bu okulların entegrasyon konusunda yetersiz kalmasını göstermekte ve İngiliz eğitim politikasının temel felsefesiyle uyuşmadığını öne sürmektedirler (Bahçekapılı, 2011). Özel Müs-

luman okullarının devlet desteği alması konusunda olumsuz karar verilmesinin diğer gerekçeleri arasında bu okulların devlet tarafından desteklenmesinin toplumda ayrımcılığa neden olacağı ve kültürel birlikteliği engelleyeceği sayılabilir. Bunlara ilaveten İslam korkusu (Islamophobia) ve Müslüman köktencililiği gibi gerekçelerle İngiliz hükümeti bu okulların kurulmasına ve desteklenmesine olumsuz yaklaşmaktadır (Kaymakcan, 2004). Tüm bu önyargı ihtiva eden gerekçeler, çocuklarının dini-kültürel kimliklerini korumak için özel okullar kuran Anglikan, Katolik ve Yahudiler'in yaptıkları gibi özel okullar kurmak isteyen Müslümanlara çifte standart uygulanmasına yol açmıştır.

İngiltere'de, resmi eğitim sisteminin Hristiyan ve Yahudilere ait özel okullarda olduğu gibi özel Müslüman okullarını finanse edip edemeyeceği meselesi hep tartışma konusu olmuştur. Daha doğrusu İngiltere'de Müslümanlara yönelik kamusal politikaların amaçlarının ne olacağı meselesi hala canlı bir tartışma konusudur. İngiltere'deki tüm okulların üçte biri, özellikle Anglikan kilisesi ve Katolik kilisesine ait devlet destekli özel dini okullardır (Halstead, 2009). Burada özel Müslüman okullarının devlet tarafından desteklenme oranını Hristiyan ve Yahudi okullarıyla karşılaştırdığımızda bu oranın son derece düşük olduğu görülecektir. Örneğin İngiltere'nin resmi ve milli kilisesi olan Anglikan kilisesine ait 4861 kilise okulu içerisinde 2415'i devlet yardımı almaktadır. Roma-Katolik kilisesine ait 2114 okulundan 1936'sı devlet yardımı almaktadır (bkz: <http://www.education.gov.uk,30.12.2014>). Müslümanlar anayasal hak gereği nasıl Anglikan, Katolik ve Yahudilere ait özel okullara maddi yardım yapıyorsa kendi özel okullarına da aynı şekilde yardım edilmesini istemektedirler (Soper ve Fetzer, 2003).

1997'de İşçi Parti hükümeti göreve gelinceye kadar hiçbir Müslüman okulu-na devlet desteği verilmemiştir; tüm başvurular, reddedilmiştir. Fakat İşçi Partisi hükümetiyle birlikte bir kısım özel Müslüman okullarının devlet desteği almasının yolu açılmıştır. 2003 yılında dört tane özel Müslüman Okulu devlet tarafından finanse edilen ve denetlenen devlet destekli sektörde yer almıştır (Sammons ve diğerleri, 2004). Şu anda ise toplamda 8 tane devlet destekli özel Müslüman Okulu vardır (Halstead, 2009). Bu okullar içerisinde Müslümanlara ait özel 5 ilköğretim ve 4 ortaöğretim okulu İşçi partisinin desteğiyle devletten destek alarak faaliyetlerini devam ettirmektedir (Bahçekapılı ve Alakuş, 2009; Bahçekapılı, 2011). Devlet desteği alamayan diğer özel Müslüman okulları ise ücretli veya vakıf okulları olarak kuruldular; bu okullar, devlet tarafından maddi olarak desteklenmedi ve kontrol edilmediler. Bu okulların finansmanı

çoğunlukla bağlı oldukları sivil toplum kuruluşları ve vakıflar tarafından temin edilmektedir (Daun ve Arjmand, 2005; Niehaus, 2009). İngiltere’deki bağımsız özel Müslüman okullarının çoğu, küçük ve ekonomik açıdan zor durumdadırlar. Çünkü okul giderlerinin tamamı ya sosyo-ekonomik durumu kötü olan aileler ya da okulu kuran vakıf tarafından karşılanmaktadır. Bu özel okulların devlet yardımı almaksızın varlığını devam ettirmesi oldukça zor olduğundan geçmişte açılan birçok bağımsız özel Müslüman Okulu kapanmak zorunda kalmıştır veya kapanma noktasına gelmiştir (Kaymakcan, 2004). Herhangi bir ekonomik zorluk çekmeyen tek bağımsız Özel Müslüman Okulu, Suudlu diplomatların çocukları için kurulan ve binin üzerinde öğrenciye sahip olan büyük Londra okuludur (Daun ve Arjmand, 2005) Devlet destekli özel Müslüman okulları, ulusal müfredatı takip etmelidirler, sadece eğitimli öğretmenleri istihdam etmelidirler, bu okulların öğrencileri düzenli bir şekilde devletin düzenlediği sınavlara katılmalıdırlar ve düzenli bir denetime tabi olmalıdırlar. Çünkü onların masrafları devlet tarafından karşılanmaktadır. Buna rağmen devlet tarafından finanse edilen özel Müslüman okullarında öğrenciler tüm derslere katılmak zorunda değildirler (örneğin cinsellik eğitimi, beden eğitimi, vb.) (Geoffrey ve diğerleri, 2004; Halstead, 2005). Ayrıca devlet destekli özel Müslüman okullarının giriş kayıtlarında ve personel alımlarında sorumlu merci, yerel otoritedir (Soper ve Monsma, 2005, s. 145). Devlet desteği almayan özel Müslüman okulları ise din eğitimiyle ilgili resmi müfredatı takip etmekle yükümlü değildir. Bu okullar okulun giriş kayıtlarında, din eğitiminde, okul binalarında, personel atamalarında ve müfredatında tam bir yetkiye sahiptir. Özel Müslüman okulları, her ne kadar diğer dinler hakkında kısıtlı bilgi sağlasa da, kendi dinlerinin öğretilerine öncelik veren mezhep merkezli müfredatı uygulamaktadırlar. Bu sebeple her özel din okulu gibi özel Müslüman okulları da, çocuklara İslam din eğitimi verme konusunda özgürdürler. Bu okullar tüm okul sistemini ‘dini eğitim’ mantığıyla kurgulamak istemektedirler. Yani din dersinin, sadece diğer dersler içinde bir ders olması yerine, dinin okulun tüm müfredatına ve okul ortamına hâkim olmasını arzu etmektedirler (Walford, 2010). Bu durum, Müslüman Eğitim Vakfı (Muslim Education Trust) tarafından basılan bir müfredat programında şu şekilde ifade edilmektedir: “İslami eğitim bütüncül bir eğitim sistemi olup normal hayat işlerini ahlaki ve manevi özelliklerden soyutlamamaktadır. Amacımız genç insanları İslam’a göre eğitmek, onları hayatlarında İslam’a göre yaşayan bilinçli bireyler haline getirmek ve onları hayata hazırlamaktır.” (Soper ve Monsma, 2005, s. 149). Fakat devlet desteği almayan özel Müslüman okullarında dini eğitim ihtiyacını karşılamak için nitelikli müfredat geliştirileme-

miştir. Bu sorunun arka planında bir takım nedenler vardır. İngiltere’de devlet desteği almayan özel Müslüman okullarının neredeyse tamamı, fakir ailelerin çocuklarına hizmet vermektedir. Müslüman ailelerin çoğu, bu özel dini okullar için gerekli olan ücretleri ödemekte çok zorlanmaktadırlar. Devlet desteği almayan özel Müslüman okulları, ücretlerini oldukça asgari seviyede tutmaktadırlar ve müfredat geliştirmeye pek kaynak aktaramamaktadırlar. Birçok okul ise yeni kurulduğundan dolayı okul kurmanın ve okul işlerini devam ettirmenin zorluklarından dolayı eğitim programı geliştirmeye pek vakit ve kaynak ayıramamaktadır (Walford, 2010). Tüm bu eksikliklerin yanında bir de bu okullar ve onların din eğitime yaklaşımları, toplum içerisinde Müslümanların gettolaşmasına yol açtığı şeklinde yoğun eleştirilere maruz kalmaktadır. Bu duruma işaret eden Halstead, İngiltere’de Müslümanlar en fazla etnik ve dini ayrımcılığa maruz kalan dini grup olduğunu söylemektedir. Zaten birçok Müslüman da özellikle 11 Eylül olaylarından sonra ‘ağır kuşatma altında’ yaşadıklarını ifade ederek, bu durumu teyit etmektedir (Halstead, 2009; Jackson ve diğerleri, 2007).

Hollanda

1960 yılından itibaren özellikle Türkiyeli ve Faslı Müslümanlar, misafir işçi statüsünde Hollanda’ya gelmeye başlamıştır. 1960 sonrası gelen göçmen kitesine bakıldığı zaman Müslümanların çok farklı uluslardan, kültürlerden geldikleri görülmektedir. Müslümanların üçte ikisi Türk veya Fas kökenlidir. Geriye kalan göçmen Müslümanlar ise Yugoslavya, Arnavutluk, Irak, Filistin, Tunus, Mısır, Sudan, Nijerya, Somali, İran, Pakistan, Afganistan, Endonezya, Bangladeş, Filipinler’den gelmiştir. Tüm mezheplerden ve etnik kimliklerden gelen Müslümanlar Hollanda’da bir arada yaşamaktadır. Hollanda’da yaşayan Müslüman nüfus, 1975’ten sonra hızlı bir artış göstermiştir. 1971 yılında 50 bin, 1995 yılında 628 bin, 2004 yılında 946 bin, 2014 yılında ise bu sayı 1 milyona ulaşmıştır. Bu sayı, 16.3 milyonluk Hollanda nüfusunun yüzde 6’sına tekabül etmektedir. İlk başlarda gelen göçmen Müslümanların birkaç yıl kalıp, para kazanıp anavatanlarına geri dönecekleri düşünüldü. Bu sebeple, misafir işçiler olarak adlandırıldılar. Onların belirli bir zaman sonra dönecekleri düşünüldüğü ve toplumda izole olarak yaşadıkları için Hollanda toplumuna entegre olmalarına yönelik neredeyse hiçbir girişim olmamıştır. Fakat göçmen Müslümanlar, düşünüldüğü gibi kendi ülkelerine geri dönmemişlerdir. Birkaç yıl sonra onların çocuklarını ve eşlerini Hollanda’ya getirmelerine izin verilmiştir. Onlar kalıcı olarak Hollanda’ya yerleşme kararı aldıklarında dolayı çocuklarına kültürel ve

dini değerlerini aktarma girişimlerine başladılar (Driessen ve Merry, 2006; Hackett, 2015; IHF, 2005; Kuru ve Yükleyen, 2006; Wingerden ve diğerleri, 2009).

1970 yıllarında misafir işçilere eşleriyle ve çocuklarıyla bir araya gelmelerine izin verildiği zaman, Müslüman göçmenler kendilerine çok yabancı bir toplum yapısıyla karşılaştılar. Müslümanların öncelikle Hollanda'nın sütunlaşmış toplum yapısını anlamaları gerekiyordu. Hollanda'daki siyasi yapı, eğitim kurumları, televizyonlar, siyasi partiler, halkın din veya dünya görüşlerine göre farklı gruplara ayrılmıştır. Bu grupların kendi içinde oluşturduğu sistem 'sütunlaşma' (verzuilheid/pillarization) olarak ifade edilmektedir. Hollanda'da ki eğitim ve sosyal sistem, dini ve din dışı dünya görüşlerinin sütunlaşması (pillarization) sistemine dayanmaktadır. Bu sistem, geçmişte yaşanan din mücadelelerinin bir uzantısıdır. Bir diğer anlamda bu sistem, Hollanda'nın farklılıkları yönetim şeklidir; birlikte barış içinde ama gruplar halinde yaşama temel esastır (Sturm ve diğerleri, 1998).

Eğitimde çoğulluk 1920 yılından beri Hollanda'da gelenek olmuştur. Hollanda'da özel okul kurma konusunda şu üç temel özgürlük koruma altına alınmıştır: Okul kurma özgürlüğü; okul idaresinin, okuldaki eğitimin dayanaacağı ideolojik ya da felsefi prensipleri belirleme özgürlüğü ve son olarak okul idaresinin öğretimin içeriğini ve okulda takip edilecek öğretim metotlarını/araçlarını belirleme özgürlüğü. Özel okul kurmak isteyen yeterli sayıdaki ebeveyn, ilgili birime başvuru yapmakta ve sonrasında devlet, kurulması istenen özel okulu devlet okulu gibi finanse etmektedir (Soper ve Monsma, 2005; Wingerden ve diğerleri, 2009). Fakat özel okullar devletten destek alabilmek için asgari şu şartları yerine getirmelidir: En az 200 öğrencisi olmalı, öğretim dili Hollandaca olmalı, belirli yeterliklere sahip öğretmenler istihdam edilmeli, müfredat ilköğretim kanununa uyumlu bir şekilde geliştirilmiş olmalı ve denetime açık olmalıdır (Driessen ve Merry, 2006; IHF, 2005; Merry, 2007).

Hollanda'da ilk nesil Müslümanlar toplumdan izole bir şekilde yaşamalarına karşın; onların çocukları yani ikinci kuşak, İslam'ın kamusal alanda daha da görünür olmasını sağlamıştır. Zira onlar, İslam'ın görünürlüğüne artırmıştır. Okullar, çok kültürlü ve çok dinli bir toplum konusunda laboratuvar görevini üstlenmiştir. Başlangıçta Hollanda eğitim sistemini yakından tanımayan Müslüman ebeveynler, çocuklarını devlet okullarına göndermek zorunda kalmıştır. Çoğunlukla yerel yönetimler de devlet okullarının dine karşı nötr olduğunu düşünerek bu çocukların devlet okullarına gitmesini tavsiye etmiştir. Daha sonraki zamanlarda aileler çocuklarını özel Protestan ve Katolik okullarına gönderme-

ye başlamışlardır. Ailelerin gerekçeleri ise, bu okullarda disiplininin daha iyi olması, din ve ahlak eğitimine önem verilmesidir. Fakat bunun dışında daha pragmatik bir amaç vardı. Mezhep merkezli özel dini okullar sayıca çok fazla olduğu için aileler evlerinin yakınında yer alan özel Hristiyan okullarına gönderme imkânını, evlerine uzakta olan devlet okuluna göndermekten daha cazip bulmuşlardır (Wingerden ve diğerleri, 2009). Bu bakımdan Hollanda’daki özel Hristiyan okulları çok sayıda Müslüman öğrenciyle karşılaşmıştır. İlköğretimdeki Müslüman öğrenci sayısı 1980’de çok az bir yüzdeye sahipken 1995 yılında % 13’leri (204.810) bulmuştur (Shadid ve van Koningsveld, 2006). Başlangıçta bazı özel Protestan ve Katolik okulları dini gerekçelerle kendi okullarında Müslüman öğrencilerin olmasını kabul etmek istemediler. Daha sonraki süreçte Müslüman öğrencileri kabul etmeye başlayan bu okullar, günümüzde de Müslüman öğrencilerin taleplerini geri çevirmemektedir. Hatta bazı özel Hristiyan okullar dinler arası eğitimle ilgili derslerin verilmesi konusunda öncülük etmeye başlamışlardır (Wingerden ve diğerleri, 2009).

Hollanda’da okullar ve yerel yönetimler Müslüman öğrencilerin taleplerine ve Hollanda eğitim sistemine adaptasyonlarına farklı şekillerde karşılık verdiler. Bazıları dini konularda tarafsız olduğundan dolayı devlet okullarının onlar için en uygun yer olduğunu ifade ettiler. Dine karşı tarafsız tavırlarından dolayı devlet okullarının çoğu, öğrencilerin dini geçmişlerini görmezden geldiler. Seçeneklerden biri, devlet okullarının İslam din dersi adı altında ders dışı etkinlik gerçekleştirmesiydi. Ancak birkaç devlet okulunun buna izin verdiği bilinmektedir. Ayrıca bu tür ders talepleri Hollanda kamuoyunda şiddetli muhalefetle karşılanmıştı. Okullarda İslam din dersinin olmasına karşı çıkanlar, devlet okullarının dini olarak nötr olması gerektiğini savunmaktaydılar. Diğer bir kesim ise İslam din dersinin öğrencilerin zihninde fundamentalist anlayışı tetikleyeceği endişesiyle korkuya kapılmıştır (Kerchove, 2009; Kuru ve Yükleken, 2006). Özellikle sağ partiler, devlet okullarındaki İslam din dersiyle ilgili uygulamaları durdurmak için siyasi kampanyalar gerçekleştirdiler. Karşı gruplar ise nasıl Müslümanlar dışında diğer din ve dünya görüşlerine devlet okulunda imkânlar veriliyorsa, Müslümanlara da verilmesi gerektiğini öne sürdüler. Sağ partiler İslam din dersi öğretmenleri arasında mümkün olmayan yeterlik belgesi, Hollandaca konuşma gibi şartlarının aranmasını talep ettiler (Wingerden ve diğerleri, 2009).

Müslüman ebeveynlerin sütunlanmış Hollanda toplum yapısından kaynaklanan eğitim sistemini anlamaları oldukça fazla zaman almıştır. Müslüman ebeveynler için Hollanda eğitim sisteminde bir yandan devlet okullarının se-

küler yapısı, diğer yandan özel dini okulların olması kafa karışıklığına yol açmış olabilir. Başlangıçta çok az sayıda Müslüman, sistem konusundaki kafa karışıklığından dolayı çocuklarını herhangi bir okula göndermek istemediler. Bunu fark eden bazı Hollandalı Hristiyanlar, resmi makamlara bu durumu bildirdiler ama sonuç alamadılar. Bunun üzerine Müslümanların entegre olamamalarından kaygılanan yerli Hristiyanlar, Müslümanlar için ilk özel Müslüman okulunu kurdular. Okul, Hollanda devlet okullarında yer alan genel derslerle birlikte Arapça ve İslam eğitimi konusunda dersler vermeye başladı. Bu okul, Hristiyanlardan oluşan okul kurulu tarafından yönetilen Hollanda'da ki ilk özel Müslüman okulu unvanını almıştır; ancak bu okul daha sonra kapanmıştır. Bu okulun kapanmasının temel gerekçesi, Hollanda yasalarına göre öğrenci sayısının azalması durumunda okulun kapanmak zorunda olmasıdır (Wingerden ve diğerleri, 2009).

Müslümanlar Hollanda toplumunu ve sistemini tanımaya başlayınca kendi çabaları ile sorunu çözebilmeyi amaçladılar. Bu maksatla çocuklarının Kuran ve Arapça öğrenmelerini sağlamak için ilk başta camilerde okul sonrası etkinlikler düzenlemeye başladılar (Wingerden ve diğerleri, 2009). Daha sonra Müslüman göçmenler çocuklarının dini ve kültürel kimliklerini muhafaza edebilmek için özel Müslüman Okulu kurmaya başladılar. Müslümanlara tarafında kurulan Hollanda Eğitim ve Yetiştirme İslami Vakfı üç farklı yerde özel Müslüman Okulu açmıştır (Kuru ve Yükleyen, 2006). Genelde dinler hakkında ve özelde devlet okullarıyla ilgili katı nötrlük uygulaması, İslam'ın müfredat içerisine yerleştirildiği özel Müslüman okullarının kurulmasının başlıca nedeni olmuştur. Müslümanlar sadece kültürel ve dini nedenlerden dolayı kendi özel okullarını kurmak istememişler; aynı zamanda, Müslüman aileler, devlet okullarında çocuklarına karşı önyargılar olduğundan ve ayrımcılık yapıldığından şikâyetçi olmuşlardır (Wingerden ve diğerleri, 2009). Her ne kadar Hollanda anayasasının 23. maddesi Müslümanların kendilerine ait özel dini okul kurabileceği konusunda yetki veriyorsa da Müslümanlar bu konuda çeşitli zorluklarla ve engellerle karşılaşmıştır. Bazı özel Müslüman okullar, yerel otoriteleri ikna etme konusunda zorluklarla karşılaşmıştır. Özellikle 11 Eylül ve diğer terör olayları özel Müslüman okulların kurulma teşebbüsleri üzerindeki şüpheleri ciddi şekilde artırmıştır. Müslümanların özel okul kurma isteklerine olumsuz bakanların çeşitli gerekçeleri arasında şunlar sayılabilir: Hollanda toplumundaki yüksek derecede sekülerleşme eğilimi, belirli dini grupların ve özel Müslüman okullarının toplumdan izole olarak yaşama korkusu, terörizmin yuvası olarak düşünülen köktendinciliği özel Müslüman okullarının teşvik edeceği düşüncesi (Avest ve diğerleri, 2007; Walford, 2008).

Hâlihazırda Hollanda’da 45 tane özel Müslüman ilköğretim okulu ve 2 orta öğretim okulu vardır. Bu okullar Amsterdam ve Rotterdam’da yer almaktadır. Öğrencilerin yüzde 40’ı Faslî ve yüzde 37’si Türk’tür. Özel Müslüman okulları da ya Faslîlar ya da Türkler tarafından yönetilmektedir. Yaklaşık 10.000 Müslüman öğrenci özel Müslüman okullarına devam etmektedir. Her ne kadar Hollanda’da özel Müslüman okullarının sayısında artış olsa da, bu okullara giden öğrenciler bütün Müslüman öğrenciler arasında oranı ancak yüzde 4 civarındadır (Driessen, 2000; Kuru ve Yükleyen, 2006; Niehaus, 2009, s. 115; Shadid ve Van Koningsveld, 2006; Wingerden ve diğerleri, 2009). Müslüman çocukların büyük çoğunluğu özel Müslüman Okulu haricindeki diğer özel dini veya devlet okullarına devam etmektedir. Özellikle Müslüman öğrencilerin çoğunluğu özel Hristiyan okullarına devam etmektedirler. Aslında Müslüman ailelerin okul tercih etme gerekçeleri, yerli Hollandalı ailelerin tercihleriyle benzerlik taşımaktadır. Aileler okulun hangi dini cemaate veya devlete ait olup olmadığından ziyade okulun kalitesine, okulun fiziki şartlarına ve okul-ev arasındaki mesafeye bakarak çocuklarının hangi okula gideceğine karar vermektedir. Aileler çocuklarının hangi okula gideceğine karar verirken kendi bireysel tercihlerine göre hareket etmektedirler (Avest ve diğerleri, 2007, s. 211).

Özel Müslüman okulları öğrencilerin kabulü, okulun temel eğitim felsefesi, öğretmen seçimi ve din eğitimi müfredatını belirleme gibi konularında nispeten özgürdürler. Özel Müslüman okulları, uzmanların görüşlerini de alan, anne ve babalardan oluşan okul kurulları tarafından yönetilmektedir. Özel Müslüman okulları istedikleri kararları almakta tam yetki sahibi değildirler. Çünkü Hollanda’da hükümetin düzenlemeleri hayatın her alanını (eğitim de dâhil) belirli çizgilerle düzenlemektedir. Öğretmenlerin yeterlikleri, öğretmenlerin çalışma standartları, müfredatın sınırları, öğrencilerin girecekleri merkezi sınavlar ulusal düzeyde resmi olarak tayin edilmiştir. Özel Müslüman okullarına devam eden öğrenciler, merkezi sınavlara girmek ve diploma almak zorundadırlar. Çünkü ulusal müfredat derslere ne kadar zaman ayrılması gerektiğini belirlemiştir; ulusal müfredata ek dersler ilave edilmek istenildiği zaman, okullar kendi dini anlayışlarını öğretebilecek çok az sayıda derse yer verebilmektedir. Özel Müslüman okulları müfredat bakımından diğer okullardan çok da farklı değildir. Diğer okullarda yer alan derslere ilave olarak müfredatta Arapça ve İslam dersleri yer almaktadır. Ayrıca Özel Müslüman okulları yetkili denetmenler tarafından belirli kalite kontrol denetimine tabi tutulmaktadır. Devlet, bu özel okulların öğretmen maaşlarını, binaların ücretlerini, okul yıllık harcamalarına bina bakımı, malzeme ve hizmet harcamaları gibi- mali destek sağlamaktadır.

Çünkü Hollanda anayasasının 23.maddesine göre devlet dini olan ve olmayan okulları eşit bir şekilde desteklemek zorundadır. Ayrıca velilerin özel Müslüman okullarına bağışta bulunmalarında hiçbir yasal sınırlama mevcut değildir (Daun ve Arjmand, 2005; Fuess, 2007; Kuru ve Yükleyen, 2006; Kuyk, 2007; Soper ve Monsma, 2005; Wingerden ve diğerleri, 2009).

Özel Müslüman okulları sütunlanmış eğitim sistemine uyması gerektiğinden dolayı birçok düzenleme yapılması gerekmektedir. Diğer inanç sistemlerinde olduğu gibi Müslüman gruplar homojen olmadığından dolayı Hollanda'daki yetkili makamlar, Müslümanların sütun sistemini kuramadıklarını ifade etmektedirler (Fuess, 2007). Bu sebepten ötürü Hollanda'daki birçok özel Müslüman Okulu için kurumsallaşma ya mümkün olmamış ya da kolayca başarılabilir bir amacın ötesinde anlam taşımıştır. Özel Müslüman okullarının kurumsallaşamamasının diğer nedenleri arasında şunlar da sayılabilir: Birçok özel Müslüman okulun yönetim kurulu üyelerinin, ne okul yönetimiyle ilgili daha önce tecrübeleri vardır, ne de kendi ülkelerinde özel okul kurmaya dönük herhangi bir girişimi olmuştur. Özel Müslüman Okulu yöneticileri Hollanda'daki eğitim sisteminin kurallarını pek anlamamışlardır. Örneğin Hollanda'da katı din ve devlet ayırımından dolayı cami yönetiminde yer alan insanların hiçbiri okul yönetiminde bulunamamaktadır. Bazı okul yöneticileri, yönetim kurulunda, okulda görev yapan öğretmenlerin de yer almaması gerektiğini bilmiyorlardı. Bununla birlikte özel Müslüman okullarında tecrübeli okul yöneticisi ve öğretmen de bulmak zor olmuştur. Bugüne kadar birçok Müslüman olmayan öğretmen ve okul yöneticilerinin özel Müslüman okullarında görev yapmasının temel nedeni budur (Kuru ve Yükleyen, 2006, s. 51; Wingerden ve diğerleri, 2009, s. 83).

Özel Müslüman okullarının kurumsallaşamamasının bir diğer nedeni ise özel Müslüman okulların yöneticilerinin kendi okullarının müfredatını oluşturma konusunda yetersizlikleridir. Bazı özel Müslüman okulları ise Hollanda eğitim sistemine uygun müfredat oluşturma konusunda düşük akademik standartlara sahiptir. Yapılan bazı araştırmalarda da özel Müslüman okullarının diğer okullara nazaran başarı seviyelerinin düşük çıkması, bu durumu teyit eder niteliktedir (IHF, 2005). Bazı özel Müslüman okullarının müfredatı ise Müslüman olmayan öğretmenler ve yöneticiler tarafından hazırlandığı için akademik yeterlikleri daha iyidir (Wingerden ve diğerleri, 2009). Bu eksikliği fark eden bazı Müslümanlar aynı özel Hristiyan okullarda olduğu gibi özel Müslüman okullarında da kullanılmak üzere öğretim programı ve araç-gereç geliştirme konusunda kendilerine yardımcı olması için 1990 yılında ISBO (Organization of Islamic

School Boards) adıyla özel bir organizasyon kurmuşlardır (Wingerden ve diğerleri, 2009).

Hollanda’da özel Müslüman okullarda görev yapacak yeterli nitelikte Müslüman öğretmen yoktur. Hollanda eğitim bakanlığının verilerine göre özel Müslüman okullarında çalışan tüm öğretmenlerin yüzde 80’i gayrimüslimdir. Bu durumu pek çok nedenle açıklamak mümkün olmakla birlikte, iki neden oldukça dikkat çekicidir; Müslüman öğrencilerin yükseköğretime devam etmemeleri ve Hollandaca dili konusunda yeterli olmamalarıdır (Merry, 2007). İngiltere’deki özel Müslüman okullarında görev yapan öğretmenlerin tamamına yakını Müslüman iken Hollanda’da görev yapan öğretmenlerin çoğunluğu Müslüman değildir. Bu durum Müslüman olmayan öğretmenler ile Müslüman olan okul yöneticileri arasında çatışmalara neden olmaktadır. Bu açıdan İngiltere’de ki özel Müslüman okulları daha homojen bir yapıya sahiptir. Bu sebeple Hollanda’daki özel Müslüman okullarına kıyasla İngiltere’de ki özel Müslüman okullarında İslami ethos oluşturmak ve bunu korumak daha kolaydır (Driessen ve Valkenberg, 2000, s. 23; Niehaus, 2009, s. 116).

Özel Katolik ve Protestan okullarında olduğu gibi özel Müslüman okulları da kendi dinleri içinde farklı anlayışlarla başa çıkmak zorundadır. Hollanda gibi Batı Avrupa ülkelerinde Müslümanların eğitimle ilgili ihtiyaçlarını karşılama konusunda çeşitli yorumlar yapılmaktadır. Örneğin özel Müslüman okullarında kaliteli ve iyi bir İslam eğitiminin nasıl gerçekleştirileceği pek bilinmemektedir. Bazı Hollanda vatandaşları, özel Müslüman okullarının radikal İslam’a dönük telkinlerde bulunduğunu düşündüklerinden dolayı bu okullara güven duymamaktadırlar. Hollanda eğitimi sisteminin sütunlanmış yapısından dolayı Müslüman okulların kurulması başlangıçta siyasi partilerin pek fazla dikkatini çekmedi. Kısa bir süre sonra kamu eğitimini savunan politik partiler, buna karşı çıkmaya başladılar. Onlar, Müslümanlara ait özel dini okulların toplumda etnik ayrılmalara yol açacağını düşündüklerinden dolayı korkuya kapıldıklarını ifade etmişlerdir. Hala özel Müslüman okullarıyla ilgili kamusal alanda çok farklı görüşler hâkimdir (Kerchove, 2009). 1992 yılında Hollanda toplumunun % 52’si özel Müslüman okullarının varlığını desteklerken bu oran, son birkaç yılda radikal İslam korkusundan dolayı ciddi bir düşüş göstermiştir (Shadid ve Van Koningsveld, 2006). Özel Müslüman okulları üzerindeki tüm bu baskılar, anayasada söz verilen resmi özgürlüğün pratikte gerçekleşemediği şeklinde yorumlanabilir. Bu durum, devletin her türlü dini ve seküler inanç ve perspektifler karşısında gerçek anlamda nötr olmadığını göstermektedir. Bir dini grup (Hı-

ristiyanlar, Yahudiler, vb.) alabildiğine desteklenirken, diğer dini grubun (Müslümanlar) özgür uygulama hakları ihlal edilebilmektedir. Zaten Müslümanlarla ilgili duyulan kaygı ve korkunun doğru olmadığı da yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır. 11 Eylül'den sonra Hollanda Eğitim Bakanlığı'nın özel Müslüman okullarında gerçekleştirdiği sıkı denetimlerde şu sonuçlara ulaşılmıştır: Hemen hemen tüm özel Müslüman okullarının öğrencileri ve yöneticileri Hollanda toplumuna karşı olumlu ve hoşgörülü tutumlara sahiptir, öğrencilerinin bu topluma katılmalarını teşvik etmektedir, sosyal birlik ve beraberliğin oluşturulmasına katkı sağlamaktadır, öğretim dili Hollandacadır, diğer okullar ve eğitim kurumlarıyla iletişimleri iyidir. Diğer birçok araştırmada da aynı sonuçlara ulaşılmıştır. Buna rağmen aşırı ideolojik örgütler bu okulların radikal İslam'ı telkin ettiğini ve Hollanda toplumu için tehlikeli olduğunu ısrarla savunmaya devam etmişlerdir (Merry, 2007; Wingerden ve diğerleri, 2009).

Fransa

1830 yılından sonra gerçekleştirilen işgallerden sonra Fransa özellikle Kuzey Afrika'da kolonyal bir güç haline gelerek orada yaşayan Müslümanları yönetmeye başladı. 1950 yılından sonra bu kolonyal ülkelerden yoğun bir göçmen nüfusu akın akın Fransa'ya geldi. Fransa'ya gelen göçmen Müslümanlarının çoğunluğu, Kuzey Afrika kökenlidir. Ayrıca aralarında Türkler, Sahra Afrikalılar, Hint Okyanusu'ndaki Fransız sömürgelerinden gelenler ve ihtida eden Müslümanlar da vardır. Şu anda Fransa'nın 63 milyonluk nüfusunun yaklaşık 4,7 milyonunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Bu, toplam nüfusun yaklaşık % 7,5'ini oluşturmaktadır. Katoliklerden sonra Fransa'da ikinci büyük dini grubu Müslümanlar oluşturur ve bu rakam, Avrupa ülkeleri arasındaki en büyük orandır. Fransa bu gelenleri Müslümanlar olarak değil, diğer Avrupa ülkeleri gibi geçici işçiler olarak düşünmüştü. Müslümanların nüfusu arttıktan sonra çocuklarının din eğitime yönelik talepleri artmıştır (IHF, 2005; Kerchove, 2009).

1905 yılında üçüncü cumhuriyet, kiliseler ile devlet arasında ayrımı benimseyen bir kanunu benimsedi ve laiklik olarak adlandırılan devleti inşa etti. Bu tarihten itibaren Fransa Cumhuriyeti ne dinleri resmen tanımaktadır ne de onların faaliyetlerini kamusal alanda desteklemektedir. Bir başka deyişle devlet, kamusal alanda dine ve dini pratiklere tarafsız kalmıştır. Fransa laiklik anlayışını benimsediğinden dolayı, devlet okullarında din derslerine izin vermemektedir. Devlet okullarında din dersi olmadığı için öğrencilerin resmi eğitim kurumları içerisinde dinlerini öğrenme imkânları da yoktur. Ayrıca 2004 yılında kamu

okullarında dini sembolleri (başörtüsü, haç, vb.) taşımak da yasaklanmıştır (IHF, 2005; Kerchove, 2009; Kuru ve Yükleyen, 2006).

Fransız eğitim sistemi devlet okulları (öğrencilerin % 80’inden fazlası bu okullara gitmektedir) ile özel okullar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Fransa’da okulların % 16’sı özeldir ve bu okulların % 90’ı ise Katolikler tarafından yönetilmektedir. Özel okulların çoğu 1959 yılında çıkarılan Debre kanununa göre devletle anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmayı imzalamak okullar için çeşitli avantajlar getirmektedir. Bu kanun, özel okulla devlet arasındaki ilişkiyi düzenlemektedir. Devlet öğretmenlerin maaşını öder; özel okul ise eğitimle ilgili konularda resmi düzenlemelere uymak zorundadır, yani devlet okullarında olduğu gibi ulusal müfredata tabidirler; öğretmenler belirli yeterliklere sahip olmalıdır. Bir anlamda özel okullar devlet denetimine tabidirler ve devlet, bu özel okullara müfredatlarının içeriğini belirleme hususunda özgürlük vermektedir (Daun ve Arjmand, 2005; Kerchove, 2009, s. 55). Diğer dinler gibi İslam da aynı hukuki statüye sahiptir. Fransa’da kanunlar benzer şekillerde Müslümanlara özel okullar kurma imkânı vermektedir. Teoride birçok Katolik ve Yahudi okulları gibi özel Müslüman okulları da devletle sözleşme imzalama imkânına sahiptir; ama pratikte bu, pek işlememektedir. Debre Kanun maddelerine rağmen, 1990 yılından beri özel Müslüman okullarından sadece biri devlet desteğini alabilmiştir. Devletten kamu yardımı alma konusunda görüşme yapabilecek temsil organlarının olmaması, uzun zamandır devam eden yerleşik okulların olmaması, belirli yeterliklere sahip öğretmenlerin olmaması, Fransa’da İslam’la ilgili siyasal atmosfer gibi nedenlerin tümü, özel Müslüman okullarının kamu yardımı alamamasına gerekçe olarak öne sürülmektedir. Çok sayıda dar gelirli Müslüman aile, özel Müslüman okullarının ücretlerini ve masraflarını karşılayamadıklarından dolayı, çocuklarının din eğitimi genelde okul dışında ya evde ya da camilerde sağlamaktadırlar (Baughn, 2014; Fetzer ve Christopher, 2005; Kerchove, 2009).

Fransa’nın göçmenlik politikalarına bakıldığı zaman esnek bir yapıya sahip olduğu görülecektir. Fransa’da oturum/çalışma izni almak ile vatandaşlık almak, birçok Avrupa ülkesinden çok daha kolaydır. Diğer yandan oldukça merkezi, seküler devlet olan Fransa, çok kültürlülük ve çok dinlilikle ilgili meseleler konusunda hassas değildir. Devlet, sadece ana akım kültürle uyumlu olarak hareket etmektedir (Limage, 2000). Soper ve Fetzer’a göre dışlayıcı laiklik anlayışı Fransa’nın kamusal hayatının tüm unsurlarında etkilidir. Fransa, kilise-devlet ayrılığına veya dışlayıcı laiklik anlayışına göre hareket etmektedir.

Kilise-devlet ayrılığının bir türü, genelde dine ve özelde İslam'a karşı düşmanlıktır. Fransa'nın benimsediği dışlayıcı laiklik anlayışına göre devlet sadece dinin vicdanlarda yaşamasına katkı sağlamalıdır. Bu sebeple devlet, kamu okullarında İslam'ın öğretilmesi gibi Müslümanların dini pratiklerine yer vermemelidir. Onlara göre dinin kamusal alanda görünür olması, ayrıştırıcı ve hatta insan haklarıyla ilgili hususi görüşlere düşmanca bir anlayıştır. Eğer kamusal alanda Müslümanlara dini hakları verilirse, 1905 Ayrılma kanunun prensiplerini ihlal etmek anlamına geleceği düşünülmektedir. Böyle bir ideolojik ve kurumsal atmosferde Müslümanların özel okullarının devlet tarafından desteklenmesi imkânsızdır. Müslümanlar Katolik okullarına yardımı ön gören hak çerçevesinde özel Müslüman okullarına devlet yardımını sağlamak için baskı kursalar da; dışlayıcı laiklik anlayışını savunanlar bu teklifi hemen reddetmişlerdir (Soper ve Fetzer, 2003). Bu durumun bir diğer önemli nedeni ise Fransa toplumunda Müslümanlarla ilgili olumsuz algılamaların artmasıdır. İslam medyada genelde olumsuz yayınlarla gündeme gelmeye başladı. Fransa'da doğan genç nüfusun İslamlaşma hareketi, fundamentalizmin yükselişe geçmesi olarak görülmüştür. Ayrıca Fransa toplumu içerisinde Müslümanların entegre olabilme sorunu ve 'laicite' sürekli tartışılmaktadır. İslam, sürekli olarak özünde bir takım kusurların olmasıyla suçlanmıştır. Bu sebeple Fransız toplumu özel Müslüman okullarının, öğrencilerin Fransız toplumuyla entegre olmasının önündeki en büyük engel olduğunu düşünmektedir (Kerchove, 2009; Veinguer ve diğerleri, 2009). Bu olumsuz tutum ve önyargılar, Müslümanlar arasında Fransız kültürüne ve toplumuna karşı düşmanlığı beslemektedir. Fransız Müslümanlar, dışlayıcı laiklik anlayışını kendi dini inançlarına ve dini inançlarını gelecek nesillere aktarılması çabalarına doğrudan saldırı olarak algılamaktadırlar (Soper ve Fetzer, 2003).

Fransa'da hâlihazırda dört tane özel Müslüman okul vardır. Bu okullardan biri ilkokul, diğer üçü ise ortaokul seviyesindedir. Bu sayı, Hristiyan ve Yahudi okullarıyla karşılaştırıldığında zaman çok düşüktür. Fransa'da Müslüman öğrencilerin çoğunluğu Katolik özel okullarına devam etmektedirler. Resmi verilere göre Fransa'da özel Katolik okul öğrencilerinin % 10'unu Müslüman öğrenciler oluşturmaktadır. Bunun temel nedeni ise Katolik okullarının yüksek akademik standartlara sahip olmasıdır. Çocuklarının daha iyi akademik eğitim almasını isteyen çoğu Müslüman ebeveyn, bu özel okullara çocuklarını teslim etmektedirler. Bazı Müslüman aileler ise Katolik Kilisesinin kendilerini Fransa devletinden daha iyi anladığını ve İslam'a karşı daha hoşgörülü davrandığını ifade etmektedir. Örneğin özel Katolik okullar Ramazan ve Kurban bayramlarını tanımaktadırlar, seçmeli Arapça dersleri koymaktadırlar ve okulda başörtülü olarak dolaşılmasına izin vermektedirler. Bu okulların yöneticilerinin böylesi

uygulamaları öğrencileri radikal İslam anlayışından ve denetlenmeyen Kur’an kurslarından uzak tutmaktadır. Bazı aileler de bu okulları tercih etmelerine gerekçe olarak tüm dinlerin aynı Tanrıya inandığını öne sürmektedirler. Aynı zamanda onlar, okul ücretlerinin daha düşük olduğunu ifade etmektedirler. Çünkü Fransa devleti, bu özel dini okullarda görev yapan öğretmenlerin maaşlarını karşılamaktadır; bu okullarda öğrenim gören maddi durumu yetersiz öğrencilere 1400-1800 avro arasında burs bağlamaktadır (Baughn, 2014; IHF, 2005; Kerchove, 2009).

Fransa’da sadece bir tane özel Müslüman Okulu devletle kontrat imzalamıştır. Bu sözleşmeye göre devlet, Fransa’daki standart müfredatta yer alan derslere giren öğretmenlerin maaşlarını karşılamakla yükümlüdür; Müslümanlar, İslam’la ilgili derslere giren öğretmenlerin maaşlarını kendileri temin etmek zorundadır. Bu okul, resmi yetkililer tarafından sık sık kontrole tabi tutulmasına rağmen hem öğrenciler hem de öğretmenler başörtüsü takabilmektedirler (Fetzer ve Christopher, 2005, s. 86). Diğer üç okul ise devletten kamu yardımı alamamaktadır. Fransa’da çok az sayıda özel Müslüman okulunun olmasının en önemli gerekçelerinden biri, Fransa’daki Müslümanların kendi aralarında ayrılıklar olmasıdır. Bazı Müslüman gruplar özel Müslüman okulları desteklerken, bazıları da okullaşmanın Müslüman öğrencileri gettolaştıracığından endişe duymaktadırlar. Çoğulcu bir anlayışla pek uyuşmayan Fransız vatandaşları da, böyle kurumlara karşı durmaktadır (Fetzer ve Christopher, 2005; Kerchove, 2009). Özel Müslüman okullarında sadece Müslüman öğrenciler olmasına rağmen onlar din eğitiminde sadece İslam hakkında bilgi edinmemektedirler. Özel Müslüman okulları aynı devlet okullarında olduğu gibi ulusal müfredata uymak zorundadırlar. Bu müfredat, devlet denetimi altındadır (Kerchove, 2009, s. 55). Devlet tarafından istenilen standart müfredata ilave olarak Arapça ve İslam dersleri okutulmaktadır. Devletten kamu yardımı almayan bu okullar özel kurumlar ve şahıslar tarafından desteklense de, ciddi anlamda finansal problemler yaşamaya devam etmektedir. Zaten çok az sayıda olan özel Müslüman okullarının, kayıt olan öğrenci sayısının azlığı ve finansal anlamda güç yetirememesi nedeniyle kapanma noktasına geldiği ifade edilmektedir (Baughn, 2014).

Sonuç

Avrupa’da İslam’a karşı olan negatif bakış çok açık bir şekilde 11 Eylül olaylarından sonra artış göstermiştir. Özellikle 11 Eylül saldırıları sonrasında gündeme gelen, çeşitli dini sembollerini yasaklayan kanun ve düzenlemeler ile Müs-

luman ve Müslüman olmayanlar arasında politik ve hukuki alanlarda kendini gösteren gerilim sürekli tırmanmıştır. 11 Mart 2004 Madrid tren bombalamaları, 7 Temmuz 2005 Londra bombalamaları, 7 Ocak 2015 Charlie Hebdo saldırısı gibi Avrupa’da gerçekleşen terör olaylarının dini motivasyonla gerçekleştirildiği öne sürülmektedir. Bu olaylar farklı şekillerde özellikle Avrupa’daki Müslümanların durumunu gündeme getirmektedir. Aynı zamanda bu saldırılar özel Müslüman okullarında gerçekleştirilen eğitimle ilgili şüpheleri ve soruları kamuoyunun ve politikacıların gündemine taşımaktadır. Avrupa kamuoyu, özel Müslüman okullarında din eğitimi kimin, nasıl ve ne gibi bir içerikle gerçekleştirdiğini dikkatli ve eleştirel bir gözle takip etmektedir (Geoffrey ve diğerleri, 2004; Jozsa, 2011; Veinguer ve diğerleri, 2009).

Her üç ülkede özel Müslüman okullarının kurulmasına ve devam etmesine yönelik çeşitli eleştiriler olmuştur. Özel Müslüman okulları, Müslümanların yaşadıkları topluma entegrasyonlarını zorlaştırabileceği, o okullarda okuyan kişilerin toplumdan tecrit olup marjinalleşmelerine yol açabileceği gibi eleştirilere maruz kalmaktadır. Buna karşın seküler çoğulcu toplumun meydan okumalarıyla yüzleşebilmek için bu özel Müslüman okulların, Müslüman öğrencilerin kendi geleneklerini daha iyi öğrenmelerine yardımcı olma potansiyeline sahip olduğu da öne sürülmektedir (Aslan, 2009). Makdisi, özel Müslüman okullarında gerçekleşen doğu ve batı arasındaki etkileşimin İslam ve İslam eğitimi için faydalı olacağını öne sürmektedir (Makdisi, 1981). Wardak’a göre ise bu kurumlar, Müslümanların yaşadığı Avrupa ülkelerinde barışçıl birlikteliği sağlamada merkezi bir role sahip olabilir (Wardak, 2002).

İngiltere’de özel Müslüman okulları devlet destekli ya da bağımsız olmak üzere iki çeşitken; Hollanda’da tüm özel Müslüman okulları devlet desteklidir. İngiltere’de özel Müslüman okulların çoğu, velilerden ücret alınan bağımsız dini okullar olmasına karşın Hollanda’da tüm özel Müslüman okulları devlet tarafından finanse edilmektedir. Fransa’da devlet tarafından desteklenen bir tane özel Müslüman Okulu haricinde diğer üç okul bağımsızdır.

Her üç ülkede özel Müslüman okulları, özel kilise okullarının çoğunda olduğu gibi ilk ve orta öğretim alanında hizmet etmektedir. Her üç ülkede de özel Müslüman okulları belirli akademik yeterlikleri karşılamak zorundadırlar ve zorunlu ulusal sınavlarla ve düzenli teftişlerle denetime tabi tutulmaktadırlar. Okullar özgür bir şekilde müfredatlarını, eğitim yöntemlerini ve materyallerini kendileri oluşturabilmektedir. Sadece İngiltere’de ve Fransa’da devlet destekli özel Müslüman okulları ulusal müfredatı takip etmek zorundadırlar. Bağımsız

özel Müslüman okulları ise kendi müfredatlarını, kitaplarını ve materyallerini hazırlama özgürlüğüne sahiptirler. Bu okullar büyük oranda ulusal müfredatı takip ederler ve ulusal müfredatta yer alan derslere ilave olarak Arapça, İslam, vb. dersler yer almaktadır. İngiltere ve Fransa’daki özel Müslüman okullarındaki durumun aksine Hollanda’da zorunlu takip edilmesi gereken ulusal/resmi müfredat yoktur. Bu durum sadece özel okullar için değil, devlet okulları için de geçerlidir. Bu sebeple Hollanda’da özel dini okullar daha özerk bir yapıya sahiptir. Bu şu anlama gelmektedir: Her okul resmi olarak kendi müfredatını hazırlamakla sorumludur. Bununla birlikte bu sorumluluğun, küresel eğitimin amaçları olarak ulusal eğitim yeterlikleriyle ve kısmen de ulusal merkezi sınavlarla sınırları çizilmiştir. Her bir okul, bu sınırları göz önünde bulundurmak suretiyle kendi müfredatlarını oluşturma konusunda nispeten özgürdür.

İngiltere, Hollanda ve Fransa’da özel dini okul kurma hakkını destekleyen kanunlar olsa da, bu söz konusu kanunların otomatik olarak uygulanacağı anlamına gelmemektedir. Özel Müslüman okulları istenilen şartları yerine getirip resmi anlamda yardım için yeterli olmalarına rağmen özel Yahudi ve Hristiyan okullarına tanınan haklar verilmemiştir ve çeşitli zorluklar çıkartılmıştır. Her üç ülkede diğer Hristiyan ve Yahudilere ait özel okullar devlet tarafından finanse edilirken, söz konusu devletler özel Müslüman okullarını destekleme konusunda gönülsüz davranmaktadır; hatta çoğu zaman başvurular olumsuz sonuçlanmaktadır. Bu durum, Müslümanlara çifte standartlar uygulanmasına yol açmıştır. Devlet desteği alamayan özel Müslüman okulları bir takım ciddi sorunlarla yüz yüze kalmıştır. Bu okullar genelde ya sosyo-ekonomik durumu kötü olan ailelerin ya da vakıfların desteğiyle ayakta kalmaya çalışmaktadır. Bu sebeple devlet desteği alamayan ve finansal açıdan zorluklar içerisinde bulunan özel Müslüman okulları kaliteli/yeterli öğretim programı, materyal geliştirme ve nitelikli öğretmen bulma konusunda zorluklar yaşamaktadır. Hatta bu nedenlerden ötürü birçok özel Müslüman Okulu kapanma/kapatılma noktasına gelmiştir.

Özel Müslüman okullarına hakların verilmemesinin ve zorluklar çıkarılması- nın arka planında birçok Batı Avrupa ülkesindeki Müslümanların, şimdiye kadar, hükümetle işbirliği yapacak ulusal seviyede temsili organizasyonlar oluşturma konusunda başarısız olmaları da vardır. Söz konusu ülkelerdeki etnik, mezhepsel, meşrepsel bölünmüşlük özel Müslüman okullara ilişkin politikaları olumsuz etkilemektedir. Özel Müslüman okulların yönetimlerindeki etnik ve grupsal çekişmeler, özel Müslüman okulları kurmayı ve bu okulların niteliğini artırmaya yönelik projeksiyonlar oluşturmaya da olumsuz etkilemektedir. Fran-

sa ve Hollanda’ya kıyasla İngiltere, Müslümanların dini ihtiyaçlarını karşılama konusunda daha cömerttir. Bunun en önemli nedeni, İngiliz Müslümanlarının devletle muhatap olacak bir organizasyona sahip olmalarıdır. İngiltere’nin *özel Müslüman okulları* desteklemesinin bir diğer nedeni benimsediği liberal politikadır. Fransa ise cumhuriyetçi bir geleneğe sahip olduğundan dolayı uyuma/uzlaşmadan ziyade asimilasyonu temel hedef edinmiştir. Fransızların özel Müslüman okullarına karşı olmalarının temel nedeni, kendi ülkelerinin politik kültürüne yabancı olanların entegrasyona sorun oluşturacağı düşüncesidir. Fakat nihai olarak Batı Avrupa’da diğer dini gruplara verilen en temel hakların Müslümanlara verilmemesi farklılıkları derinleştiren, Müslümanları ötekileştiren ve nihai olarak Müslümanları içinde yaşadıkları topluma yabancılaştıran bir anlayıştır.

Kaynakça

- Aslan, E. (2009). *Islamic education in Europe*. Köln: Böhlau Verlag.
- Avest, I. T., Bakker, C., Bertram-Troost, G., ve Miedema, S. (2007). Religion and education in the Dutch pillarized and post-pillarized educational system. In *Religion and Education in Europe: Developments, Contexts and Debates* (Editors: Robert Jackson, Siebren Miedema, Wolfram Weisse, Jean-Paul Willaime). Münster; New York; München; Berlin: Waxmann.
- Bahçekapılı, M. (2011). Avrupa’da İslam Din Eğitimi Modelleri. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (21), 21–64.
- Bahçekapılı, M. ve Alakuş, F. (2009). *Din Eğitimi Açısında İngiltere ve Türkiye*. İstanbul: Ark Yayınları.
- Baughn, L. (2014). *Islamic education in Europe*. http://www.euro-islam.info/key-issues/education/#identifier_70_550.
- Breen, D. (2009). A qualitative narrative of the transition from independent to voluntary aided status: A problem for the concept of the “Muslim School.” In *Islam in Education in European Countries* (Editors: Aurora Alvarez Veinguer, Gunther Dietz, Dan-Paul Jozsa, Thorsten Knauth). Münster: Waxmann.
- Buijs, F. J. ve Rath, J. (2002). *Muslims in Europe: The state of research*. New York City: The Russell Sage Foundation.
- Catto, R. ve Davie, G. (2008). İngiltere. In *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi* (Editörler: Ali Köse ve Talip Küçükcan). s. 151–173. İstanbul: İsam Yayınları.
- Daun, H. ve Arjmand, R. (2005). Education in Europe and muslims demands for competitive and moral education. *International Review of Education*, 51(5-6), 403–426.

- Daun, H. (2009). Religious education and Islam in Europe. In *Inequality in Education: Comparative and International Perspectives* (Editors: Donald B. Holsinger, W. James Jacob). New York: Comparative Education Research Centre.
- Daun, H. ve Arjmand, R. (2005). Education in Europe and Muslim demands for competitive and moral education. *International Review of Education / Internationale Zeitschrift Für Erziehungswissenschaft / Revue Internationale de l'Education*, 51(5/6), 403–426.
- De Jong, J. ve Snik, G. (2002). Why should states fund denominational schools? *Journal of Philosophy of Education*, 36(4), 573–587.
- Department of Children, Schools and Families. (2007). *Faith in the system: The role of schools with a religious character in english education and society*. Retrieved from <http://www.teachernet.gov.uk/publications>
- Driessen, G. ve Merry, M. S. (2006). Islamic schools in the Netherlands: Expansion or marginalization? *Interchange*, 37(3), 201–223.
- Driessen, G.; Valkenberg, Pim, ve Valkenberg, P. (2000). Islamic Schools in the Netherlands: Compromising between identity and quality? *British Journal of Religious Education*, 23(1), 15–26.
- Eurydice. (2003). Education system in England 2001–2002. <http://www.eurydice.org/Eurybase/Application>, accessed 25 October 2003.
- Fetzer, J. S., Soper, ve Christopher, J. (2005). *Muslims and the state in Britain, France, and Germany*. Cambridge [England]; New York, N.Y.: Cambridge University Press.
- Fuess, A. (2007). Islamic religious education in Western Europe : Models of integration and German approach. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 27(2), 215–239.
- Genç, M. F. (2012), Hollanda Okullarında Müslüman Çocukların Din Eğitimi ve İslam Okulları, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 361-377
- Hackett, Conrad, 5 facts about the Muslim population in Europe, Pew Research Center, 2015. (Erişim adresi: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/01/15/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>)
- Halstead, J. M. (2009). Islamic education in the United Kingdom. In *Islamic Education in Europe* (Editor: Ednan Aslan). Köln: Verlag.
- Hurst, J. (2000). Religious requirements: the case for Roman Catholic schools in the 1940s and Muslim schools in the 1990s. *Journal of Beliefs and Values*, 21(1), 87–98.

- IHF. (2005). *Intolerance and discrimination against Muslims in the EU. Developments since September 11*. Vienna: International Helsinki Federation for Human Rights.
- Jozsa, D. P. (2011). Islam and education in Europe: With special reference to Austria, England, France, Germany and the Netherlands. In *Religion and Education in Europe: Developments, Contexts and Debates* (Editors: Robert Jackson, Siebren Miedema, Wolfram Weisse, Jean-Paul Willaime). Münster: Waxmann.
- Judge, H. (2001). Faith-based schools and state funding: a partial argument. *Oxford Review of Education*, 27(4), 463–474.
- Kaymakcan, R. (2004). *Günümüz İngiltere'sinde Din Eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları.
- Kerchove, A. van den. (2009). Islam within the Framework of “Laicite” Islam and Education in France. In *Islam in Education in European Countries*. Münster: Waxmann.
- Küçükcan, T. (1998). Community, identity and institutionalisation of Islamic Education: The Case of Ikra Primary School in North London. *British Journal of Religious Education*, 21(1), 32–43.
- Kuru, A. ve Yükleen, A. (2006). *Avrupa'da İslam, Laiklik ve Demokrasi: Fransa, Almanya ve Hollanda*. İstanbul: Tesev Yayınları.
- Kuyk, E. (2007). Religious education in Netherlands. In *Religious Education in Europe. Situation and current trends in schools*. Oslo: IKO Publishing House.
- Limage, L. J. (2000). Education and Muslim identity: The case of France. *Comparative Education*, 36(1), 73–94.
- Makdisi, G. (1981). *The rise of colleges, Institutions of learning in Islam and the West*. New York: Columbia University Press.
- Marranci, G. (2004). Multiculturalism, Islam and the clash of civilisations theory: rethinking Islamophobia. *Culture and Religion*, 5(1), 105–117.
- McCreery, E., Jones, L., ve Holmes, R. (2007). Why do Muslim parents want Muslim schools? *Early Years*, 27(3), 203–219.
- Merry, M. S. (2007). *Culture, Identity, and Islamic Schooling*. New York: Palgrave.
- Niehaus, I. (2009). Emancipation or disengagement? Muslim minorities and their Islamic Schools in Britain, the Netherlands and South Africa. In *Islam in Education in European Countries* (Editors: Aurora Alvarez Veinguer, Gunther Dietz, Dan-Paul Jozsa, Thorsten Knauth) (pp. 113–129). Münster; New York; München; Berlin: Waxmann.
- Niehaus, I. (2011). Emancipation or disengagement? Muslim minorities and their Islamic Schools in Britain, the Netherlands and South Africa. In *Muslim Schools and Education in Europe and South Africa* (Editors: Abdulkader Tayob, Inga Niehaus, Wolfram Weisse). New York: Waxmann.

- Nielsen, J. S. (1992). *Muslims in Western Europe*. Edinburgh: University of Edinburgh Press.
- Open Society Institute. (2007). *Muslims in the EU : cities report*. S.l.: s.n.].
- Parker-Jenkins, M., Hartas, Dimitra,, Irving, Barrie, A. (2005). *In good faith : schools, religion, and public funding*. Aldershot, Hants, England; Burlington, VT: Ashgate Pub.
- Plank, D. N. ve Sykes, G. (1999). How choice changes the education system: A Michigan case study. *International Review of Education*, 45(5/6), 385–416.
- Rath, J. (2001). *Western Europe and its Islam*. Leiden; Boston: Brill.
- Sammons, P., Ellit, K., Taggart, B., Welcomme, W. ve Levacic, R. (2004). England. In *Conditions of school performance in seven countries: A quest for understanding the international variation of PISA results* (pp. 65–149). Münster: Waxmann.
- Shadid, W. A. R. ve van Koningsveld, P. S. (2006). Islamic Religious Education in the Netherlands. *European Education*, 38(2), 10–22.
- Shadid, W. ve van Koningsveld, S. (1996). Political participation: the Muslim perspective. In *Political Participation and Identities of Muslims in non-Muslim States* (pp. 2–13). The Netherlands: Kok Pharos.
- Soper, J. C. ve Fetzer, J. S. (2003). Explaining the accommodation of Muslim religious practices in France, Britain, and Germany. *French Politics*, 1, 39–59.
- Soper, J. C. ve Monsma, S. V. (2005). *Çoğulculuğun Meydan Okuması: Beş Demokraside Kilise ve Devlet*. Ankara: LDT Yayınları.
- Sturm, J., Groenendijk, Leendert, Bernard Kruithof ve Julialet Rens. (1998). Educational Pluralism - A Historical Study of So-Called 'Pillarization' in the Netherlands, including A Comparison with Some Developments in South African Education, *Comparative Education*. 34(3), 281-297.
- Underkuffler, L. S. (2001). Public funding for religious schools: Difficulties and dangers in a pluralistic society. *Oxford Review of Education*, 27(4), 577–592.
- Veinguier, A. A., Dietz, G., Jozsa, D. P. ve Knauth, T. (2009). *Islam in education in European Countries (Pedagogical Concepts and Empirical Findings)*. Berlin/New York/ München/Münster: Waxmann.
- Walford, G., Daun, Holger. (2004). *Educational strategies among Muslims in the context of globalization some national case studies*. Retrieved from <http://public.eblib.com/EBLPublic/PublicView.do?ptiID=253720>
- Walford, G. (2010). Classification and framing of the curriculum in Evangelical Christian and Muslim Schools in England and the Netherlands. *Educational Studies*, 28(4), 403–419.

- Wardak, A. (2002). The mosque and social control in Edinburgh's Muslim Community. *Culture and Religion*, 3(2), 201–219.
- Wingerden, M. R.-V., Westerman, W., ve Avest, I. T. (2009). Islam in Education in the Netherlands: History and Actual Developments. In *Islam in Education in European Countries* ((Editors: Aurora Alvarez Veinguer, Gunther Dietz, Dan-Paul Jozsa, Thorsten Knauth). Münster; New York; München; Berlin: Waxmann.

Muslim Schools in England, Holland and France: A Comparative Study

Muhammed Esat ALTINTAŞ *

Abstract

There is a significant number of Muslims in Western Europe today. Over nine million Muslims currently live in Western Europe. Many Muslims want to establish Muslim schools in order to have their children trained in Islamic moral values and norms. Muslims have pressed for Muslim schools, which has raised questions among policymakers about whether or not this can or should be done within the existing constitutional structure. State accommodation of Muslim schools in Western Europe varies based in part on the inherited relation between church and state in each country. At the same time, existing policy to Muslim schools depends on the structure of the school system within a country. Some countries require Muslim schools to follow central regulations (e.g., a national curriculum and national inspection), while others do not; some allow non-regulated and non-subsidized Muslim schools that provide compulsory education, while others do not. Muslim schools in Western Europe are too vast and heterogeneous. With this study, we aimed to explain and evaluate policies and regulations in Muslim schools, which emerged in Western Europe. This paper will compare Muslim schools in Holland, England and France from viewpoint of the teaching curricula, the pedagogic methods used, funding, choice, control, etc. The reasons for the choice of these countries have to do with the interesting differences that emerge in such a comparison. Little has been done to compare the policies and procedural norms of Muslim schools between countries with sizable Muslim populations.

* Asst. Prof. Dr., Erciyes University, Faculty of Theology, Department of Religious Education

Address for correspondence: Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 38039 Melikgazi - Kayseri

E-mail: maltintas@erciyes.edu.tr

Introduction

Islam is today Europe's second largest religion after Christianity and the history of Muslims in Europe dates back to the 8th century. Many immigrant Muslims came to Western European countries after Second World War. All across Europe, the number of Muslims is about 27 million. 17 million Muslims live in Western Europe. Demands related to the religious identity of many Muslims in Western Europe have increased. They demand to meet their cultural, educational and religious needs as other religious communities do. The most important needs of the Muslims living in Western European countries are the need for religious education of children. For this reason, Muslims have started to build their own private Muslim schools across Western Europe. Countries in Western Europe have faced problems regarding meeting and the manner in which they should meet the needs related to private Muslim school. Dealing with the problems or demands of the Muslims is not always in the form of problem-solving, sometimes in the form of creating difficulties and resistance. For this reason, establishment of private Muslim schools has emerged as a serious issue for Muslims living in Europe. There are several differences between countries as to how to respond to the needs of Muslims in Western Europe. Taking into account these differences, the aim of this study can be expressed as follows: Policies of three Western European countries (England, France and Holland) regarding private Muslim schools and the problems faced by these schools will be discussed (Fuess, 2007; Hackett, 2015; Jozsa, 2011; Kuru and Yükleven, 2006; Küçükcan, 1998; Merry, 2007; Niehaus, 2011; Soper and Fetzer, 2003).

Methodology

A qualitative research model is used in this study. There are several reasons why three Western European countries are selected in this study. Firstly, those countries are similar in structural terms. For instance, the number of Muslims living in the three countries is very high when compared to other Western European countries. In addition to this, the issue related to the integration of Muslims in the three countries is one of the main topics of local political debates. Generally, the three countries care about religious freedom and follow liberal democracy. Although, these countries are carrying structural similarities, each of these three countries is different in terms of religion-state relations. Different religion and state relations of each country has a decisive role in how to respond to the demands of Muslims related to private Muslim schools (Soper and Fetzer, 2003).

Muslim Schools in England, Holland and France

In this section, policies of England, France and Holland regarding private Muslim schools and the problems faced by these schools will be handled.

England

2,9 million Muslim live in England. This rate corresponds to 4.8% of the population. There are two options of private religious schools in the UK that Muslim parents can send their children: Independent or government-aided private religious schools. There are 143 private Muslim schools in England. There are only 8 state-funded Muslim schools. Even though private schools can belong to any religious group, and according to the laws of England, they can be supported by local education authorities, private Muslim schools aren't allowed to receive government support. Some reasons have been proposed for this: inadequate in terms of integration, Islamophobia, etc. Double standards were applied to Muslims who want to build government-aided private religious schools as the private Christian and Jewish schools. For this reason, most of the independent private Muslim schools are small and economically in difficult situation (Bahçekapılı, 2011; Daun and Arjmand, 2005; Dooley, 1991; Hackett, 2015; Halstead, 2009; IHF, 2005; Kaymakcan, 2004; Niehaus, 2009; Walford, 2010).

Government-aided private Muslim schools should follow the national curriculum, employ only trained teachers, students of these schools have to attend official exams organized by state, these schools should be subject to regular inspections by the state. On the contrary, independent Muslim Schools are not obliged to follow official religious education curriculum. These schools have a full competence in the school's entrance registration, religious education, school building, and staff appointments. But these schools couldn't develop qualified religious education curriculum due to economic difficulties (Geoffrey, Daun, Holger and Walford, 2004; Halstead, 2005; Walford, 2010).

Holland

Around one million Muslims live in Holland. This rate corresponds to 6% of the population (Hackett, 2015). The majority of Dutch Muslims are of Turkish or Moroccan origin. Muslims could understand the Dutch context of pillarization and freedom of education after a long time. In the Netherlands, the constitutional freedom of education offers the opportunity for the growing number

of Muslims to establish state-funded Muslim schools. Government is funding private schools as public schools. But private schools must fulfill some minimum requirements in order to receive support from the state: the school has to be attended by a minimum number of students (at least 200), the language of instruction has to be Dutch, the teachers have to be adequately qualified, and the curriculum has to comply with the stipulations laid down in the Primary Education Act (Driessen and Merry, 2006; IHF, 2005; Soper and Monsma, 2005; Merry, 2007; Wingerden, Westerman, and Avest, 2009).

There are 45 Muslim primary schools and two secondary schools in Holland that are both recognized and completely funded by the government. In addition to the existing 47 Muslim schools there is a need for other private Muslim schools. Although article 23 of the Netherlands' constitution is giving authority to establish their own private religious schools, Muslims who want to build their own Muslim schools have been faced with various difficulties. September 11 and other terrorist attacks have increased doubts on the establishment of private Muslim schools dramatically. The opponents of Islamic schools fear that private Muslim schools will lead to isolation and segregation instead of integration (Avest, Bakker, Bertram-Troost, and Miedema, 2007; Niehaus, 2009; Walford, 2008).

Private Muslim schools have freedom about some issues such as free admission of students, the basic educational philosophy of the school, teacher selection and the religious education curriculum. Private Muslim schools are not so free in doing what they want. For instance, qualification of teachers' labor standards, the limits of the curriculum, exams that students will enter, all of these have been designated officially at the national level. Private Muslim schools in terms of the curriculum do not differ much from other schools. In addition to the courses in other schools, Arabic and Islamic courses are located in the curriculum of Muslim schools (Daun and Arjmand, 2005; Fuess, 2007; Kuru and Yükle-yen, 2006; Kuyk, 2007; Soper and Monsma, 2005; Wingerden, Westerman, and Avest, 2009).

There are some serious reasons behind lack of institutionalization of private Muslim schools: School administrators and teachers seeking to establish and operate a Muslim school are inexperienced and limited with regard to language proficiency. In addition to this, Muslim schools have low academic standards in creating appropriate curriculum to the Dutch education system. Muslim schools are not enough Muslim teachers to work in. For this reason, 80 percent of teachers in Muslim schools are not Muslims (IHF, 2005; Kuru and Yükle-yen, 2006, p. 51; Merry, 2007; Wingerden, Westerman, and Avest, 2009, p. 83).

France

4.7 million Muslim live in France. This rate corresponds to 7.5% of the population. Islam is the second largest religious group after the Catholics in France. There are two types of schools in the French education system: Public and private schools. Private schools have signed an agreement with the state according to Debra law enacted in 1959. This law regulates the relationship between the private school and the state: State pays the salaries of teachers; they are subject to the national curriculum. Teachers must have certain competencies (IHF, 2005; Kerchove, 2009; Kuru and Yükleyn, 2006; Messner, 2008).

Due to adopting laicism, France does not permit religious instruction in public schools. The laws in France give the possibility to establish private schools to Muslims as it does to other religious groups such as Christianity and Judaism. There are four private Muslim schools in France. This number, when compared with the Christian and Jewish schools is very low. The majority of Muslim students in France are attending Catholic private schools. In theory, private Muslim schools, like many Catholic and Jewish schools have the opportunity to sign the contract with the state; but in practice this is hardly processed. Since 1990, only one private Muslim school was able to get financial support from the state. In this respect a number of reasons have been presented: the lack of representative bodies of Muslims who could discuss these issues with the state, lack of teachers with specific competence, and political atmosphere about Islam in France, etc. The other three Muslim schools do not receive public assistance from the state. Schools that do not receive state aid are supported by private institutions and individuals. However, these schools are experiencing serious financial problems. Although there are only Muslim students in private Muslim schools, they aren't learning just about Islam in their religious education. Muslim schools must comply with the national curriculum, as the public schools. In addition to the standard national curriculum, Arabic and Islamic courses are taught (Baughn, 2014; Daun and Arjmand, 2005; Fetzer and Christopher, 2005; IHF, 2005; Kerchove, 2009; Messner, 2008).

Conclusion

Negative attitudes towards Islam in Europe has increased after September 11. These attacks have raised doubts about education carried out in Muslim schools. Various criticisms have been directed to the establishment of Muslim schools in England, Holland and France.

Although Muslim schools in England are either independent or state-supported schools, all Muslim schools in Holland are state-supported. There is only one state-supported Muslim school in France even though three Muslim schools are independent.

Private Muslim schools in three countries provide primary and secondary education. Private Muslim schools must meet certain academic qualifications; they are subject to mandatory national examination and regular audit inspections. Private Muslim schools can create their own curriculum training methods and materials freely. Only the government-sponsored private Muslim schools in Britain and France are obliged to follow the national curriculum. There is no mandatory national curriculum to be followed in the Netherlands. For this reason, private religious schools in the Netherlands have a more autonomous structure.

There are laws supporting the right to establish private religious schools in the Netherlands, France and England. Despite the fact that private Muslim schools fulfill the conditions required by the state, they haven't been given the rights granted to Jewish and Christian schools. Although Jewish and Christian schools in all three countries are financed by the state, the government is acting reluctant to support private Muslim schools. This situation has led to the double standards applied to Muslims. Independent private Muslim schools that cannot receive state support are faced with a number of serious problems. For instance, independent private Muslim schools are having difficulties in preparing adequate curriculum, finding qualified teachers and material development.

At the root of this problem are also some reasons arising from the Muslims. Firstly, Muslims in some Western European countries have failed in creating representational organizations at the national level that will cooperate with the government. In addition to this, ethnic and sectarian division among Muslims in England, Holland and France have a negative impact on official policies related to private Muslim schools. Ethnic and group conflicts in the management of private Muslim schools create a negative impact on projects aimed at establishing schools and increasing the quality of these schools.

Compared to France and the Netherlands, England is more generous to meet the religious needs of Muslims. The most important reason of this is that the English Muslims have an organization that cooperates with the state. At the same time, liberal policies adopted by England contribute to support private Muslim schools. On the contrary, Republican tradition adopted by France has

chosen assimilation rather than compromise. Because French government assumes that Muslims are unfamiliar with France's political culture, it is believed that these religious schools can create integration problems. The fundamental rights, granted to other religious groups are not given to Muslims in Western Europe. These double standards can produce deep inequalities, marginalize Muslims, and alienate Muslims from the larger community in which they live.

Keywords- Muslims, Muslim schools, Islamic schools, Western Europe